

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО СУСПІЛЬНИХ УМОВ У ЗРІЛОМУ ВІСНІ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАХІДНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ)

Проведене дослідження спрямоване на виявлення взаємодії окремих показників соціального самопочуття, адаптації до економічних умов та громадської позиції. Визначено характер національних почуттів, зокрема національних симпатій, негативних установок, що властиві людям певної вікової категорії (45-67рр.) і соціального статусу, досліджена природна тенденція розвитку етнічного компоненту масової свідомості у західному регіоні (Львів).

Глибока і обширна соціально-економічна криза в нашому суспільстві стає значимою умовою існування. Незадоволеність життям – в цілому чи в окремих моментах і аспектах – змальовує буття практично кожного громадянина України. Саме ця ситуація потребує від вчених аналізу нового життєіснування, філософсько-психологічних досліджень значимих реалій буття. Незадоволеність життям і життя незадоволених постають самоочевидним предметом дослідження психологів.

Екзистенційний статус проблеми незадоволеності життям очевидний і безсумнівний. Людина – істота не тільки розумна, соціальна, думача, істота, що розвивається, але й незадоволена багатьма сторонами свого буття в світі. Ця незадоволеність може бути як тотальною, так і зумовленою різними джерелами: біологічними, сімейними, суспільними, національними та етнічними.

Саме собою уявлення про різне зростання вітальної, соціальної та екзистенційної незадоволеності в періоди суспільних криз поділяється практично всіма дослідниками і більшістю тверезомислячих людей. Різкий поштовх у свідомості певних соціальних груп та верств населення через незадоволеність життям стає головним змістом їх існування, формує тотальну негативну орієнтацію і призводить інколи до масових актів насильства і жорстокості. Тут ми маємо справу з особливим типом ментальності – специфічною ментальністю незадоволених.

У вітчизняній традиції перша спроба зафіксувати категоріальний статус визначення “ментальність” належить А.Я.Гуревичу, який розглядає її як спосіб бачення світу і рівень свідомості, що не відокремлена від емоцій та автоматизмів. Він підкреслює, що ментальність, як загальний спосіб сприйняття світу, манера відчувати і думати, характерна для людей певної епохи, повинна стати предметом психологічного вивчення [Цит. за: 4, 103]. Під ментальністю розуміється, в даному випадку, система основних принципів конструювання суб’єктивної реальності в індивідуальній свідомості людини, що історично визнана лінгвокультурною спільністю.

Психологічні механізми народження і функціонування, що формуються в системі культури унікального індивідуального досвіду, ми називаємо ментальними структурами свідомості. Ці структури співвідносяться не тільки з традиційними психічними пізнавальними процесами, а й з функціями екзо- й ендопсихіки та типами установки безсвідомого, за К.Г.Юнгом [10, 57]. Її призначення – не лише відображення сприйняття світу, а в першу чергу його концептуалізація, осмислення. Досить однозначно з приводу існування безсвідомого висловився Е.Фромм: “Кожне суспільство визначає, які думки і почуття слід допустити до рівня свідомості, а які – залишити безсвідомими. Тобто, існує як соціальний характер, так і “соціальне безсвідоме” [4, 36]. Фромм визнавав існування “витісняючих сфер”, що властиві більшості членів суспільства.

В цьому плані великий інтерес викликає концепція соціальної психіки О.Донченко. Дослідниця розглядає соціум як цілісність, як інтегральний суб’єкт. Мова йде приблизно про той ж феномен, який сьогодні фігурує під іменем “менталітет”, і який, однак, не маючи чіткої структури, весь час зникає як предмет наукового розуміння. Менталітет (ментальність у звичному розумінні) – це структура, склад душі етносу, соціуму, співвідношення останніх [5, 47]. На думку вчених, саме чітка структуризація менталітету соціуму дозволить приступити до розробки методів експертного аналізу і соціального проектування у сфері різноманітних соціальних структур соціуму [4, 160], а також пояснить і те, що досі залишається загадкою. У зв’язку з цим виникла необхідність у великомасштабному концентрації інформації, про соціум із тією метою, щоб можна

було розуміти, про що, власне, йде мова, коли говориться про такий макрорегулятор соціальної динаміки, як соціальний характер народний дух та ін.

Природа соціальної психіки, як стверджує О.Донченко, полягає в здатності як речових, так і неречових видів матерії (енергетичних та інформаційних) зберегти сукупність станів, властивостей та здатностей, форм поведінки, образів реалій та інших процесів психічного життя реальної навіть після смерті організму людини, що забезпечує родову пам'ять і спадковість поколінь, специфічну для кожного конкретного соціума. Здатність до збереження найстійкіших психічних феноменів, що повторюються, властива і культурі, яку також можна віднести до рангу гіперсистем (можливо, соціальної психіка включається в неї як підсистема), в яких закодована певна інформація про різноманітні аспекти життя соціума.

Соціально психіка, на думку О.Донченко, є одним із важливих параметрів соціума як цілісності. Ідея розширення соціума як цілісності, як інтегрального суб'єкта не нова. Вона висвітлювалася Платоном, О.Контом, Н.Бердяєвим, М.Лосським, Л.Карсавіним, Й.Гердером, В.Гумбольдтом, К.Г.Юнгом та ін.

Дані сучасних наук дозволяють говорити про те, що психіка як сукупність динамічних властивостей, процесів і станів соціума є складною відкритою системою, яка працює на всіх рівнях живого в соціальній сфері, підпорядковується і змінюється як під впливом своїх внутрішніх законів, так і цілей, що задаються ззовні.

Ніхто не може заперечувати, що етнічна ідентичність, як і взагалі ідентичність, формується в процесі соціалізації. Роль сім'ї, найближчого оточення тощо відзначається в будь-якій – історичній, етнопсихологічній, соціологічній – літературі. В соціальній психології вирішальне значення у формуванні когнітивних етнічних уявлень належить процесу взаємодії.

Розгляд феномену міжетнічного сприйняття був би не повним без врахування ряду теорій і припущень, які безпосередньо стосуються даного питання.

Так, у традиційному суспільстві групова ідентичність відчувається безпосередньо, тому її і не об'єктивують шляхом різного роду ментальних процедур. На зміну нерелексивній груповій ідентичності

приходить національна ідентичність, що виступає як знання. Щоб ідентифікувати себе з якою-небудь національною спільнотою, індивід повинен оволодіти базисом розділяючого соціального знання (звичайно, етнологічний міф – також свого роду знання, знання ж, яке тут маємо на увазі, є рефлексивним, хоч і виступає скоріше як здоровий глузд). Причому з самого початку ясно: це знання ідеологічне, а не наукове.

Нація не є чимось природним, що саме по собі виникає і розвивається діалектичним шляхом із життя форм етнічності, – вважають конструктивісти.

Історичність форм людського досвіду – найбільш радикально, але й докладно, була досліджена Мішелем Фуко (своєю тезою Фуко, зауважимо, так само зобов'язаний Ніцше, як і марксизму, хоча його критичний проект ширший за марксистську редукцію соціальної історії та історії виробничих відносин, оскільки динаміка символічного виробництва включається в гру нарівні з економічними факторами).

За визначенням Ренана, нація – це велика солідарність, що виникла із свідомості спільних жертв у минулому і таких самих у майбутньому. Вона припускає минуле, але й у теперішньому виражається реальним фактом – згодою, чітко виявленим бажанням продовжувати спільне життя. Те ж саме говорить і німецький вчений Едуард Маєр: не іменна спорідненість, не єдність походження мови, звичаїв та релігії поєднує особи в нації, і навіть не державне начало, а воля, чи ідея. Одну національність утворюють у людстві групи, які хочуть скласти цю єдність: для створення цієї єдності необхідна активність, зусилля волі, яке відрізняє націю від племені [див. 6]. Задовго до всіх конструктивістів барон Евола свої антигегелівські пасажі прикрасив міркуваннями про те, що “нація”, “народ”, “людство” тощо – не реальні категорії, а лише прості метафори, і їх “єдність”, з одного боку, чисто вербальна, а з іншого – вона аж ніяк не є єдністю організму з властивим йому розумом, це єдність системи, що складається з багатьох індивідуальних сил, які, б'ються одна об одну і компенсують одна одну; внаслідок цього, вона є динамічною і непостійною.

Неможливо не звернути увагу на близькість ідей Еволи та К.Н.Леонтьєва. Для нього націоналізм – псевдонім егалітарного прогресу, говорячи сучасною мовою – засобу гомогенізації суспільства. Квітуча складність життя і побуту етнічних груп неминуче нівелюється при підготовці їх до єдиного національного стандарту. Додатковий ефект уніфікації ми маємо ще внаслідок того, що сам концепт нації виступає в ролі шаблону. Евола ще сильніше, ніж К.Н.Леонтьєв, підкреслює організуючу роль державної форми, що структурує етнічну стихію, майже як меон: “На поглядах, що обертаються навколо ірреальності буття народу, буття нації і т.д. та навколо їх логічної плюральної дійсності і конкретності, що обмежує їх, ніколи не слід надто наполягати, якщо не виявлена сила зверху і не пробуджена могутність вірності”.

Традиційно прийняте визначення дає цілий набір ознак, які нібито дозволяють віддиференціювати одну націю від іншої. Таксономічні схеми упорядковували і поділили все населення земної кулі на нації, народності, етнічні групи. Досить важко застосувати це визначення на практиці і з його допомогою відмежувати одну групу від іншої.

Наприклад, підкарпатські русини утворюють компакту групу, що має чіткі відмінності від українців – як лінгвістичні, так і в способі життя, менталітеті та господарському устрої. Питання: які саме критерії дозволяють впевнено кваліфікувати їх як етнографічну групу українців, а не як окремий народ?

Конструктивістський підхід дасть позитивні результати, по-новому висвітлюючи феномен етнічного. Як пишуть Е.Надточій та С.Зимовець, “етнічна спільність є лише ізольований, хоча й не центричний, випадок соціокультурних зв'язків. Тобто, неможливо говорити про етногенез, обминаючи той тип соціальності, якому належить даний етнос, і за допомогою якого він реалізує свої уявлення про способи і форми етнічної консолідації, а також, власне, всередині якої формується сам образ, етнічне імаго, з яким ідентифікують себе індивіди” [Цит. за: 6].

Звідси безпосередньо постає дефініція етносу не як субстанціонального утворення, що історично склався на певній території, “а на противагу, як функціональний спосіб трансляції

традиційного типу устрою спільноти, типу групового зв'язку з гетерогенними факторами у своїй основі (мова, звичаї, психологічний склад, способи господарської діяльності і т.д.), що зведені в ціле символічною мотивацією єдності (спорідненість і територія – “кров і ґрунт”). І можна обійтись без всіляких діалектичних переходів з кількості в якість, оскільки зрозуміло, що способи трансляції історично мінливі – з певного моменту традиція проблематизується – індивід не знає, що власне зв'язує його з тілом групи, які елементи колективного менталітету підлягають відтворенню, а які – ні. Індивід випадає із системи патріархальних зв'язків, що дають йому як ідентичність (як члена цієї групи), так і захист перед лицем домагань влади. Але тут індивіду одразу ж привласнюється зовсім нова система ідентичності. “Етнічне – це ті відмінні культурні чи субкультурні мітки, стигми, якими маркуються індивіди як приналежні даній спільноті, і які, в свою чергу, присвоюють собі індивіди як суб'єктивні поняття цієї єдності. Безперечно, ця процедура не має характеру “генетичної спадковості”, а кожен раз починається “з нуля”, з самих архаїчних соціальних форм шляхом особливого соціокультурного механізму, особливої машини усуспільненого запису” [6, 73].

Масштаб особистості, її цінності і значимість інколи визначаються лише тим, чим вона володіє, а найменша загроза власності сприймається як вторгнення в святе святих особистості. Навряд чи варто дивуватися тому, що колишні громадяни Радянського Союзу, втративши багато реальних та ілюзорних благ тоталітарної держави, відчувають гостре незадоволення теперішнім своїм життям. Причому їх нарікання в повній відповідності з фроммівською концепцією описують не тільки матеріальні втрати, але і втрати на рівні екзистенцій – переживання безсилля, безправ'я, принизливості та обділеності в теперішньому існуванні, втрату цінностей і змісту життя. Втрачені разом із соціалізмом можливості не завжди замінювалися іншими, оскільки мова йде про можливості і потенції особистості, а не держави.

Карен Хорні вважає особистісні конфлікти, “зосереджені навколо основних життєвих проблем”, причиною цілісних невротичних форм соціальної активності, що описані нею як типи особистості –

поступливий, усунений, агресивний. Орієнтовані відповідно на рух *до людей, від людей і проти людей*, ці типи особистості намагаються досягнути гармонії та благополуччя завдяки створенню ідеалізованого образу "Я", відбірковій сліпоті, самоізоляції, раціоналізації, деспотичній правоті, цинізму та екстерналізації. Ось опис останньої: "Я характеризую її як тенденцію так сприймати внутрішні процеси ніби вони б мали місце поза людиною, і, як правило, вважати зовнішні фактори відповідальними за власні труднощі" [9, 103].

Зміст психологічних досліджень – в їх прикладному характері критерій адекватності стосунків не просто практика, а міра важливості в реаліях міжетнічних стосунків. Особливий інтерес викликає вивчення специфіки розвитку етнічної свідомості та самосвідомості, оскільки ця сфера передбачає проникнення в глибинні структури психіки, що визначають ментальні і поведінкові прояви особистості, а також дослідження змісту, направленості та спрямованості впливу багатьох факторів соціалізації й виховання. Прогресивний попиток у сприйнятті дійсності, пов'язаний з етнічністю, яскраво вимальовується на складному фоні соціально-психологічних явищ.

"Психіко-соціальна самототожність особистості – пише Н.Шульга, – є необхідною умовою її нормального психічного існування. В звичайних умовах людина не роздумує над власною ідентичністю. Про неї вона дізнається і відчуває в періоди різних змін у житті, в моменти перебудови світоглядних структур, втрати значимих цілей, змін у ціннісних орієнтаціях, і зрозуміло, змін внутрішніх опор для оцінок, у тому числі і самооцінок. Самоідентифікація особистості з певною соціальною спільністю виконує стабілізуючу функцію. Завдяки цьому психологічному процесу особистість чіткіше усвідомлює місце в системі соціальних зв'язків і людських стосунків" [5, 26-27].

Об'єктом цього дослідження стали особистості зрілого віку, що не вдоволені власним соціальним статусом, предметом дослідження – рівень толерантності стосовно власної та інших етнічно-національних груп.

Опитано було 188 чоловік, які проживають у місті Львові, віком від 45 до 67 років, щодо етнічної приналежності – корінні жителі західноукраїнського регіону. Переважна більшість респондентів

відносить себе до людей, що складно адаптуються в нових умовах, із низьким рівнем життя чи з низьким заробітком.

Ментальні структури свідомості як психологічні механізми побудови суб'єктивної реальності піддаються аналізу, зокрема, у двох моментах власного функціонування: в процесі вербалізації і комунікативному акті, коли виникає обмін мовними репрезентаціями досвіду, їх розуміння. Останнє є інтерпретацією, роз'ясненням неопосередкованого досвіду людини. Він відтворюється завдяки запропонованим поверхневим структурам висловлювань. Глибинні структури останніх і досвід, що лежить у їх основі, мають розходження, судити про них ще важче.

Інший принциповий момент, який слід обговорити при спробі опису і вивчення ментальних структур та смислів, – це неминуча спроба екстраполяції, завдяки якій на основі результатів аналізу індивідуальних механізмів, структур та смислів будуються здогадки про групову чи колективну ментальність у власному значенні слова. В соціальній психології докладно вивчені зворотні процеси: вплив групової психології та включеності в групу на індивідуально-психічні властивості та процеси. Тим не менш, тема екстраполяції на даному етапі дослідження виглядає досить виправданою, в силу традицій вирішення аналогічних проблем.

Як соціальна, так і масова індивідуальна свідомість гетерогенна, і поряд з теоретичними знаннями в ній містяться буденні уявлення про соціальні процеси, що характеризуються в тому чи іншому ступені достовірності, стереотипи мислення й упередження, що передається з покоління до покоління, формується тип реакцій у різних сферах соціальної дійсності. Особливо стійкі вони в сфері національно-етнічних відносин, що зумовлено різними причинами.

З метою вияву цих причин, а також дослідження найбільш характерних тенденцій розвитку етнічного компонента масової свідомості, була запропонована анкета, що розкривала різні сторони національної психології: сприйняття національного характеру і ставлення до даного феномена. Крім того, в ході дослідження здійснювалось вивчення рівня національної толерантності за шкалою соціальної дистанції Богандуса, яка надає характеристику ставлення до представників власної та інших соціально-етнічних груп, що є

важливим для прогнозування поведінкових реакцій у найближчій перспективі. В ході дослідження вивчався вплив інформаційного поля на процеси, що формують національно-психологічні установки та стереотипи, домінуючі у масовій свідомості. У філософській та соціологічній літературі – як у вітчизняній, так і зарубіжній – існує твердження про те, що усвідомлення приналежності до національно-етнічної групи надає членам групи необхідну соціальну комфортність. З цим твердженням погодились 97% респондентів, 84% респонденти пов'язують досягнення соціальної комфортності з можливостями, що виникають завдяки приналежності до власної національно-етнічної групи. Важливим фактором національного самовизначення 100% опитаних вважають володіння мовою власної національно-етнічної групи, що свідчить про складності проведення мовної політики в регіоні. Усвідомлення власної національно-етнічної групи проходить через усвідомлення відмінностей від інших національно-етнічних груп як на рівні масової, так і на рівні індивідуальної свідомості. Згідно з опитуванням, ці усвідомлення формуються таким чином:

- власний досвід – 78%
- мас.медіа – 63%
- досвід знайомих, родини – 54%
- художня література, мистецтво – 26%
- історична література – 37%

У ході дослідження приділялась увага вивченню рівня національної толерантності за шкалою соціальної дистанції Богандуса. Методика передбачає вияв рівня соціальної дистанції за семибальною шкалою: чим нижчий показник соціальної дистанції, тим вищий рівень терпимості щодо інших національностей та етносів.

Високим рівнем вимог характеризуються ставлення до інших етносів як членів сім'ї (оскільки більшість респондентів одружені чи були в шлюбі), було запропоновано схеми щодо дітей респондентів: чи згодні ви допустити представників тієї чи іншої національно-етнічної групи у власну сім'ю (це характеризує найвищий рівень толерантності).

За отриманими результатами, із запропонованих 7 національно-етнічних груп, найбільшим показником толерантності володіє власна етнічна група –

західні українці – 92%
євреї – 43%
німці – 64%
американці (канадці) – 52%
поляки – 20%
східні українці – 44%
росіяни – 12%

Близькі друзі:

західні українці – 94%
східні українці – 64%
євреї – 20%
американці – 85%
німці – 74%
росіяни – 44%
поляки – 90%

Ділові партнери:

західні українці – 64%
східні українці – 44%
євреї – 12%
американці – 72%
німці – 58%
росіяни – 16%
поляки – 24%

Найпріоритетнішою групою для взаємодії чітко вирізняється власна етнічна група як в особистих, так і в ділових стосунках. Група представників німецької національності та американці викликають особливий інтерес як група ділових партнерів. Їхній рейтинг переважає поляків, росіян, а в деяких сферах стосунків навіть східних українців.

Результати апробованого тесту І.Д.Спілберга (лабораторією психології та організації мас), методика якого передбачала поєднання вивчення соціального самопочуття (соціально-психологічної напруженості) і особистісної тривожності (психічна напруженість), показують, що серед респондентів 95% взагалі не задоволені своїм

життям. Проведений аналіз виявив тісний зв'язок між оцінюванням власного економічного становища і задоволеністю респондента своїм соціальним статусом, а також задоволеністю життям взагалі.

Задоволеність тим, що надає суспільство, корелює з оцінюванням економічної ситуації, яка склалась у країні. Всі респонденти оцінюють економічну ситуацію як погану – 92%, швидше погану, ніж добру – 40%. На вихід з економічної кризи в найближчі 2-3 роки розраховують 92%, через 10 років – 8%. Респонденти не мають надії реалізувати себе, негативно ставляться до економічного ладу і до можливості працювати на приватного власника.

Проведене дослідження виявило тісну взаємодію окремих показників соціального самопочуття, адаптації до окремих умов та громадської позиції. Крім того, було визначено характер національних почуттів, зокрема національних уподобань і негативних установок, що властиві людям певної вікової категорії і соціального статусу. Важливим компонентом національної самосвідомості є її здатність до самооцінки. Причому цей фактор діє і в індивідуальній, і в суспільній свідомості. Важливою закономірністю розвитку національної свідомості є її детермінованість соціально-економічними та існуючими умовами життєдіяльності нації, ріст національної самосвідомості відбувається суперечливо, що пов'язано з її власною суперечливою природою.

Необхідно врахувати, що масова свідомість загалом є імпульсивною за своєю природою і отже відносно легко піддається пропагандистському впливові; в той же час національний характер як найбільш стійкий компонент національної психології фактично не знає цього впливу, хоча сам, безперечно, може стати об'єктом маніпулювання.

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1980. – 670 с.
2. Гнатенко П.И. Национальный характер. – Днепропетровск: Университет, 1992. – 89 с.
3. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Этнические установки и этнические стереотипы. – Днепропетровск: Университет, 1995 – С. 51.
4. Донченко Е.А. Социальная психика – К.: Наукова думка, 1994. – 207 с.
5. Донченко О. Історичні псевдоморфози і проблема українського вибору

// Українські варіанти. – 1999. – № 1-2 (7-8) – С. 44-52.

6. Калина Н.Ф. Ментальность людей, неудовлетворенных жизнью // Наукові студії з політичної психології. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 103-124.

7. Шульга М.О. Етнічна самоідентифікація особи // Дис. У формі наук. доповіді. – К.: Університет, 1993. – 75 с.

8. Фромм Э. Душа человека. – М.: Колизей, 1992. – 336 с.

9. Хорни К. / Психоанализ и культура: Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. – М.: Юрист, 1995. – 623 с.

10. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1994. – 370 с.

Елена Квас. Особенности социально-психологической адаптации к общественным условиям в зрелом возрасте (по материалам западных регионов Украины). В статье рассматривается актуальность исследования и оценки условий формирования взаимодействия отдельных показателей социального самочувствия, адаптации к экономическим условиям и общественной позиции. Определен характер национальных чувств, в частности, национальных симпатий, а также негативных установок, характерных для людей определенной возрастной категории (45-67 лет) и социального статуса, исследована естественная тенденция развития этнического компонента массового сознания в западном регионе Украины (Львов).

Olena Kvas. Peculiarities of socio-psychological adaptation to the society in the adult period (on the material of the western region of Ukraine). Theoretical and methodological analysis of structure of interlink between social consciousness, national psychology and mass consciousness gives the possibility to determine the approach toward the study of trends in mass consciousness development which are ethnically conditioned and manifest themselves in the political life of society. It is necessary to note, that in general mass consciousness is impulsive and can be easily influenced by propaganda; national character is the most stable component of national psychology and cannot be influenced, although it can be the object of manipulation. The article presents an attempt to analyse the state of mass ethnic consciousness in West Region (Lviv) according to the results of sociological research.